

Kant Estetiğinde Güzellik Yargılarının Evrensel Geçerliliği

Cansu YÜKSEL¹

Özet

Bu makale, genel olarak, Kant'ın içerik itibarıyla güzel olanı ele alan beğeni yargısı teorisini açıklamaktadır. Özellikle, bu yargıların aynı anda nasıl hem öznel hem de evrensel olarak geçerli olduğu sorusunu aydınlatma niyetindedir. Güzellik yargısının tümüyle öznel doğası, “haz veren” ile “haz vermeyen” arasındaki ayrımı kavramlar aracılığıyla değil, yalnızca belirli türden bir duygu üzerinden yapsa bile, bu tür beğeni yargısı kendine evrensel geçerlilik yüklemektedir. Bu yazı, (1) güzellik yargılarının öznel yapısıyla “hoşa giden” nesnelere için söylenen beğeni yargılarının tümüyle şahsi doğasını karşılaştırarak ve (2) yalnızca ilki için ortaya konulan “evrensel ses” ile “özgür oyun” argümanlarını vurgulayarak çelişkili görünen evrensellik iddiasını tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Beğeni Yargısı, Güzel Olan, Evrensel Geçerlilik.

The Universal Validity of Judgments of Beauty in Kantian Aesthetics

Abstract

This paper generally explains Kant's theory of judgment of taste involving beauty. In particular, it aims to illuminate how these judgments can be both subjective and universally valid. Although the subjective nature of judgments of beauty distinguishes what pleases from what displeases through feeling, and not through concepts, this kind of judgment claims to universal validity. The essay discusses the seemingly controversial universality claim by (1) comparing the subjective nature of judgments of beauty to the merely private nature of judgments of agreeableness and (2) stressing the arguments of “universal voice” and “free play” which can only be formulated for the former.

Key Words: Judgment of Taste, Beautiful, Universal Validity.

Kant, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nin ilk kısmında, güzel olanın ikinci tanımını (niceliğine göre) şöyle saptar: “Güzel olan kavram olmaksızın evrensel olarak haz verendir.”² Bu açıklama önceki bölümlerden³ ve güzel olanın ilk tanımından çıkarılmış olsa da, önerme kafa karıştırıcı ve anlaması güç bir teklifi ortaya sürmektedir. İlk bakışta, kavramlarla – genel temsillerle- sağlama alınmamış bir evrensellik fikri oldukça şaşırtıcı görünür, çünkü “Tüm F(x)'ler G(x)'dir.” mantıksal formuna zorunlulukla sahip olan evrensel yargılar verilen bir nesneyi genel bir kavramın altına dahil ederler. Daha açıkça, nesnel epistemik zemini kurmaları bakımından, evrensel yargılar söz konusu olduğunda, kavramlar önemli, işlevsel bir rol oynarlar. Tam da bu sebepten,

¹ King's College, Felsefe Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, cansu.yuksel@kcl.ac.uk.

² Immanuel Kant, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*, İdea Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul, 2011, 72.

³ A.g.e., §§1-5.

kavramlardan bağımsız, tümüyle öznel bir zeminde kurulan ve hazzı [*Wohlgefallen*] veya haz yokluğunu yalnızca duygu⁴ [*Gefühl*] üzerinden tayin eden beğeni yargısının evrenselliği tartışmalıdır. Diğer bir deyişle, biri bir nesneyi hoşlanarak temaşa edip onun güzel olduğu yargısına vardığında, söz konusu nesneyle karşılaşan her diğer öznenin de onu güzel bulacağına kefil olan kavramsal veya nesnel bir temel yoktur. Yine de, Kant bu önermede güzel olanın evrensel olduğunu, yani onun yalnızca tek bir özne ya da sınırlı bir grup özne için güzel olamayacağını kesinlik ile vurgulamıştır. Öyleyse, meşru bir şekilde denebilir ki güzel olanın evrenselliğinin şüpheli görünümü evrensel uzlaşmanın kavramlar tarafından ortaya konulmamış ve dahası konulamaz olmasıdır. Tüm bunlara rağmen, önermenin son derece açık yapısını gözden kaçırmamak gerekir; bu bakımdan önerme güzel olanın iki ayrı tanımlayıcı özelliğini vermektedir: (1) Güzel olan, evrensel olarak beğenilendir ve (2) Güzel olan, kavramların yokluğunda beğenilendir. Netice itibarıyla, bu tanımları anlamak birbirleriyle çelişen - en azından öyle gibi görünen - iki farklı nitelik arasında bir köprü inşa etmekten başka bir şey değildir esasen: evrensellik ve kavram yokluğu (veya bu önerme açısından “duyguların varlığı”⁵).

Bu makale, böyle bir savın manasını ve bu mananın imalarını, meşru zeminini araştırma niyetindedir. Arka plan, önermenin iki ayrı iddiasının önceki gelenekleri tenkit etmesi bakımından oldukça derindir. Kant, bir yandan, güzel olanın evrensel olarak beğenildiğini savunarak “güzel olan” ile “hoşa giden”⁶ arasında gerçek bir ayrıma izin vermeyen ve neticede beğeni yargısının bilişsel statüsünü görmezden gelen ampirist estetik geleneğini⁷ eleştirmektedir. Öte yandan, güzel olanın kavramların yokluğunda beğenildiğini söyleyerek güzelliği güzel bulunan nesnenin içkin bir özelliği olarak değerlendiren ve dolayısıyla beğeni yargısının tümüyle öznel kökenini yadsıyan rasyonalist geleneği⁸ kritik etmektedir. Tanımın iki farklı iddiasını önce ayrı ayrı ele almak onların bütünlüğünü kavramak için uygun bir strateji olacaktır. Bununla beraber, esas araştırmanın birbirleriyle çelişiyor gibi görünen bu iki özelliği nasıl ve hangi hakla bir araya getireceğimiz sorusu üzerinde odaklanacağının altını çizmek isterim. Bu sebepten, makale üç bölüme ayrıldı: İlk kısım, kavramların yokluğunu anlamak amacıyla beğeni yargısının estetik veya duygu kökenli doğasını soruştururken, ikinci kısım güzellik yargılarının evrenselliğini incelemek için burada konu edilen evrenselliğin öznel veya daha doğru bir deyişle “özneler arası” yapısını konu edinir. Nihayetinde, üçüncü kısım bu iki farklı özelliği “evrensel ses” postulatı ve onun kefil olduğu “zihinsel durumun evrensel iletilebilirliği” aracılığıyla uyumlu bir bütün olarak kavrama niyetindedir.

1- Güzel Olan Kavramların Yokluğunda Haz Verendir

Tanımın ikinci kısmını analiz ederek başlıyorum. Bu kısım, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nin ilk bölümünde (§§1-5) açıklanan beğeni yargısının önemli karakteristik özellikleri aracılığıyla anlaşılır olacak. Ancak, Kant daha *Saf Aklın Eleştirisi*'nde Baumgarten'ı ve rasyonalist estetik geleneğini tenkit eden bir pasaja yer verir. Bu pasaja göre, “güzel olanın değerlendirmesini aklın ilkelerinin

⁴ *Gefühl* kelimesini A. Yardımlı'yı takip ederek “duygu” kelimesiyle karşıladım, fakat bu sözcük yerine “his” de kullanılabilir, çünkü Kant'ın buradaki kullanımı yalnızca nörolojik bir duyumsamaya işaret etmekte.

⁵ Burada, özne için aynı anda kavramın ve duygunun var olamayacağını ima etmiyorum. Bu, mümkün olabilir. Ancak, Kant farklı yargı türlerinin kökenine ilişkin bir karmaşaya izin vermemektedir: Beğeni yargısı için tek zemin öznel ve estetik, yani bu tür yargılar duygu kökenlidir. Öte yandan, bilgi üreten mantıksal yargılar için tek zemin nesnel, yani onlar kavramlar üzerine kuruludur.

⁶ Yazının devamında görünür olacağı üzere, bu ayrım güzelliğin evrenselliğini anlamakta merkezi bir rol oynar. “Hoşa giden” hakkındaki yargılar, Kant'ın terminolojisinde basitçe ve sadece yiyecek, içecek gibi şeylerden alınan hazzı tarif etmede kullanılan ifadelerdir.

⁷ Bkz. Jean-Baptiste, Dubos, *Réflexions Critiques sur la poésie et sur la peinture*, A Paris: Chez Jean Mariette, Birinci Basım, Fransa, 1719; David, Hume, “Of the Standard of Taste”, *Four Dissertations*, London: A. Millar in the Strand, Birinci Basım, İngiltere, 1757

⁸ Bkz. Alexand. Gottlieb, Baumgarten, *Aesthetica*, Impense I.C. Kleyb, Birinci Basım, Almanya 1750

altına getirmek ve onun kurallarını bilim seviyesine çıkarmak”⁹ eski ve aleni biçimde mağlup olmuş bir umuttan başka bir şey değildir. Bu, Platon’dan beri süregelen nesnel güzellik teorilerini düşünürsek elbette eski bir umuttur, ama bir bilim olarak başarısız olmuş olması evrensel geçerliliğini kaybetmesi anlamına gelmeyecektir. Dolayısıyla, Kant’ın buradaki teklifi mevcut meselemizle son derece ilişkili, çünkü aklın ilkeleri onun kavramları, saf kategorileridir ve “Güzellik nesnenin bir kavramı değildir.”¹⁰ Öyleyse, Kant’ın beğeni kritiği “güzel olanın *bilimi*” değildir, çünkü böyle bir kritiğin kuralları nesnenin nesnel duyumsal özellikleriyle ilgilenen bilgi yargıları tarafından ortaya konulamaz.

Kuşkusuz, kavramların yokluğu *Yargı Yetisinin Eleştirisi*’nin başında izah edilen beğeni yargısının *estetik* kökeninin doğrudan bir sonucudur ve bu yüzden söz konusu estetik köken beğeni yargısını tam olarak anlamamızın ilk anahtarı olacak. İlk olarak, belirtmek isterim ki odak noktamız hala belirli bir tür yargı, yani öznenin bilinçle gerçekleştirdiği zihinsel bir eylem. Yine de ikinci olarak, bu yargı bilgi veya mantık yargısı değil; yani nesne hakkında söylenmiş, nesnel bir içeriğe sahip olan bir yargı değil. Diğer bir deyişle, mantık veya bilgi yargılarıyla estetik yargılar arasındaki ayrım içerik aracılığıyla çizilmiştir, çünkü açıkça tüm yargılar, Wittgenstein’in da ortaya koyduğu gibi, aynı mantıksal forma sahiptir: “Bu, böyle böyledir.”¹¹ Bu sebepten, duyumsama ve algılama aracılığıyla sahip olduğumuz mantık yargılarının varlığını unutmamak gerek¹²: “N mavidir.”¹³ Ancak, “N güzeldir.”, algısal olarak verilmiş bir nesne üzerine söyleniyormuş gibi görünse de nesnel içerikten yoksundur. Dolayısıyla, güzellik üzerine söylenmiş beğeni yargısı, söz konusu nesneyle ilgili bilgi üreten bir yargı değildir: Güzellik yargısı, güzel olduğunu iddia ettiği nesne üzerine hiçbir şey söylemez ve yalnızca yargıyı üreten öznenin o nesnenin varlığı karşısında içinde bulunduğu zihinsel durumu bildirir. Tam da bu yüzden, beğeni yargısı *öznel*dir. Üçüncü ve son olarak, zihinsel durumu belirleyen tek ölçüt haz veya haz yoksunluğu duyusudur. Öyleyse, denebilir ki beğeni yargısı, öznenin bir edimi olması bakımından yalnızca öznel ve yalnızca öznel kavramların varlığında söylenemez, çünkü kavramlar tanımları gereği nesnel, yani nesne hakkındadırlar. Elbette, bu yeni beğeni kritiğinin en önemli iması güzelliğin artık yargılanan nesneye ait içkin bir özellik olamayacak olmasıdır.

Fakat, söz konusu estetik köken beğeni yargısının *şahsi* olduğu anlamına gelmez: Eğer güzellik yargısı yalnızca şahsi olsaydı, o zaman evrensellik iddiası tümüyle anlaşılmaz ve hatta absürt olurdu. Bu nokta, ampirist estetik geleneğini tenkit eden “güzel olan” ile “hoşa giden” arasında yapılmış ayrım aracılığıyla aydınlatılabilir. Hoşa giden söz konusu olduğunda, duyulan haz şahsi ve bu şahsi haz da nesneye yönelik özel bir eğilimle (yarar, çıkar, ilgi, istek) ilişkiliyken, güzel olanla karşılaşıldığında oluşan haz duygusu şahsi değildir, yani nesnenin varoluşuna dair özel ve kişisel bir eğilimden tümüyle bağımsızdır. Kant’ın ısrarla üzerinde durduğu bu ayrım, güzel olanın evrensellik iddiasını anlamak için müthiş bir öneme sahiptir. Hoşa giden şeyler için söylenen yargılar yalnızca kişisel çıkarlar, özel tutkular ve şahsi deneyimler üzerine kuruludur ve dolayısıyla tümüyle bunlara bağlıdır. Bu yüzden, Kant’ın deyişiyle “çıkartla karışmış” durumdadırlar ve bu şahsi çıkarlardan bağımsız, özgür bir haz sunmazlar. Daha açıkça, eğer biri kahve içmekten hoşlanıyorsa, kahve içmekten şahsi bir haz alıyordu ve buradan tartışmacı veya detaylandırıcı hiçbir sohbet açılmaz¹⁴. Diğer bir deyişle, hoşa giden üzerine yapılmış yargılar

⁹ A21/B35, çeviri bana ait.

¹⁰ YYE, 156.

¹¹ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Metis, Yedinci Basım, Türkiye, 2013, 87.

¹² Saf Aklın Eleştirisi’nde girişten itibaren açıklıkla ortaya konulduğu üzere tüm yargılar – bilgi yargıları da dahil- duyumsamanın verilerinden doğar.

¹³ Burada, renklerle ilgili nesnel bir uzlaşımımız olduğunu var sayıyorum.

¹⁴ Ne biz artık kahveden hoşlanmaması gerek diyebiliriz ne de o bundan sonra herkes kahveden hoşlanmalı diyebilir. Hoşa giden üzerine söylenmiş yargılarda, basitçe tartışacak veya konuşacak hiçbir şey yoktur. Bu yargılar, dilsel olarak iletilebilir görünseler de, duygu açısından ve(ya) bilişsel olarak iletilebilir değillerdir.

yalnızca o yargıda bulunan şahıs için geçerlidir çünkü onun özel eğilimlerinden kaynaklanır. Bu sebepten, kökeni bakımından, hoşla giden üzerine yapılan yargılar, sadece şahsi duyumsamalarla açıklanabilir. Oysa, güzellik yargıları nesnel duyumsamalar – renkler gibi- üzerine kurulu olmasalar bile, yalnızca şahsi duyumsamalardan da – kahveden hoşlanmak gibi- doğmazlar. Bu sebepten, kavramlardan yoksun oldukları gibi, şahsi çıkarılardan de tümüyle bağımsızdırlar ve yalnızca öznenin zihinsel durumuna bağlı oldukları için, özgürdürler. Öyleyse, yargı, yalnızca yargıda bulunan öznenin zihinsel durumundan ve yalnızca ondan kaynaklanırsa, şahsi çıkarıldan bağımsız, özgür bir haz duygusundan bahsedilebilir.

Daha önce değinildiği gibi, güzellik nesnenin bir kavramı değildir ve dolayısıyla güzellik yargısındaki haz duygusu nesnenin varlığından kaynaklanmaz. Elbette, nesnenin varlığı güzellik yargısı için gereklidir, fakat ne yeterlidir ne de temeldir. Kantçı bir deyişle, nesneye yönelik tarafsızlık, öznenin çıkarsızlığı veya nesnenin varlığının temsiliyle karışmamış haz duygusu, güzellik yargısının ve onun evrensellik söyleminin gerekli bir koşuludur.

2- Güzel Olan Evrensel Olarak Haz Verendir

Şimdi, tanımın ilk kısmına dönüp Kant'ın kast ettiği evrenselliğin doğasını açıklamalıyız. Yargılanan nesne, yalnızca yargılayan öznenin zihinsel durumu tarafından temsil edildiğinden, güzellik yargısının bütünüyle öznel, fakat haz duygusu şahsi eğilimlerden bağımsız olduğu için tümüyle özgür doğasını ilk kısımda vurguladık. Bu kısımda, “çıkarsızlık” üzerinden güzellik yargısının evrenselliğini ve bu evrenselliğin doğasını keşfetmeyi amaçlayacağız. Bu evrenselliğin meşru zemini üçüncü kısmın konusu olacak.

Yargı yetisi, Kant'ın söylediği gibi, “tikeli evrensel altında kapsanıyor olarak düşünme yetisidir”¹⁵. Öyleyse, denebilir ki yargı, bir tikeli bir evrenselle eşleştirme pratiği üzerine kurulu bilişsel bir eylemdir. Ancak, beğeni yargılarının durumunda, yargı yetisinin düşünümsel [*reflectierend*] kullanımını, yani onun verilen tikeller için uygun evrenseli keşfeden fonksiyonunu işletiriz. Açıkça, bu, evrensellik söyleminin tartışmalı görünmesinin en temel sebeplerinden biridir. Çünkü, düşünümsel kullanımın aksine, evrensellik, yargı yetisinin belirleyen [*bestimmend*] kullanımında, yapısal bağlam hala öznenin zihinsel bir eylemi olsa da, doğal olarak kabul edilebilir, zira bu kullanımda, yargı, tikeli hali hazırda *verili* olan “evrensel (kural, ilke, yasa)”¹⁶ ile eşleştirir. Dolayısıyla şunu eklemek gerekir: Güzellik yargısının evrenselliği, güzellik yargısı hem öznel hem de düşünümsel olduğundan tartışmalı görünmektedir.

Ancak, H. Ginsborg'un açıklamasını takip ederek Kant'ın burada kurduğu bağlamda evrensellik kelimesinin *en az* iki¹⁷ farklı anlamını vurgulayabiliriz¹⁸. Buna göre, belirleyen yargıların evrenselliği kavramlar üzerine kuruludur ve evrenselliğin bu birinci anlamı, aynı kavram altına düşen bir nesne çokluğuna işaret eder. Öte yandan, düşünümsel yargıların evrenselliği özne çokluğunu ima eder ve daha genel olarak herkes için geçerlilik anlamına gelir. Daha önce belirtildiği üzere, güzellik yargıları kavramlar üzerine kurulu olmadıklarından, güzellik yargısında bulunan özne, yargıladığı tekil nesneyi zaten verilmiş olan genel bir kavramın altına dahil edemez. Dolayısıyla, güzellik yargılarının evrenselliği genel güzellik kavramı altında içerilebilecek geçerli nesnelere işaret edemez. Öyleyse, burada mevzu edindiğimiz evrensellik, yargılayan öznelerden oluşan bir çoğulluğu ima eder ve daha açık olarak onların ortak onayını zorunlu kılar. Netice itibarıyla, güzellik, (1) yargılayan öznedeki zihinsel bir temsil olduğundan ve

¹⁵ YYE, 28

¹⁶ YYE, 28

¹⁷ En az iki farklı anlamdan bahsedebiliriz, çünkü transandantal mantığın konusu olan kavramlar bu makalede ve Ginsborg'un açıklamasında dışarıda bırakılmıştır.

¹⁸ Hannah Ginsborg, “Thinking the Particular as contained under the Universal”, *Aesthetics and Cognition in Kant's Critical Philosophy* (R. Kukla), Cambridge University Press, Birinci Basım, ABD, 2006, 35

(2) nesnenin içkin bir özelliği olmadığından, bu tanımdaki evrensellik ilk anlamıyla değil, ikinci anlamıyla, yani nesnel anlamıyla değil, öznel ve hatta “özneler arası” anlamıyla okunmalıdır.

Özneler arası evrensellik fikrini anlamak için Kant’ın *Yargı Yetisinin Eleştirisi*’nin 8. bölümünde sunduğu farklı yargı türlerinin dilbilimsel kalıplarının analizine odaklanabiliriz. Bu analize göre, “N bana göre güzeldir.” yalnızca dilin yanlış bir kullanımı olabilir, fakat “N benim hoşuma gider.” tümüyle doğrudur. Hoşa giden şeyler hakkında söylenmiş yargılar, yargının özel, şahsi doğasından ötürü, yalnızca birinci tekil şahsı ima ederek kurulabilirler. Ancak, eğer özne bir nesnenin yalnızca kendisi için güzel olduğunu yargısında bulunursa, sadece anlamsız bir önerme ortaya koyar, çünkü dili yanlış kullanmaktadır. Bu sebepten, güzellik yargılarının mümkün olan tek formu şu şekildedir: “Bu (yargılayan öznenin duyumsama alanında var olan ve spontane olarak temaşa ettiği nesne) güzeldir ve bu yargı tüm diğer özneler için de geçerlidir – geçerli olmalıdır.” Dolayısıyla, güzel yüklemine her kullanımı gerçek bir güzellik yargısı ortaya koymaz¹⁹. Sonuç olarak, güzellik, nesneye içkin bir özellik olmasa bile, herhangi bir güzellik yargısı, herkes için geçerlilik, yani evrensellik talep ederken, hoşa giden üzerine yapılan yargılarda böyle bir istek tümüyle dışarıda bırakılmıştır.

Dahası, H. E. Allison’ın okumasını izleyerek “güzelliğin dilinin (hoşa gidenin diline karşıt olarak) doğası gereği normatif olduğunu, tenkit [*censure*] ve talep içerdiğini”²⁰ söyleyebilir ve güzellik yargısının genel paradigmasını “öznel evrensellik” olarak belirleyebiliriz. Kant’ın açıkça bildirdiği gibi, eğer biri sadece kendisinin beğendiği bir nesneden söz ediyorsa, o nesne için güzel dememelidir. Hoşa giden şeyler için kullandığımız dil normatif değildir, yalnızca şahsi bir duyguyu tasvir eder ve dolayısıyla diğerlerinin onayını beklemez. Fakat, güzelliğin dili öyledir: Yargılanan nesneyi yargılayabilecek her bir diğer öznenin onayının talebini içerir ve bu onay çoktan verilmiş gibi davranır. Öyleyse, bu dilsel kalıp, güzellik yargısının temel fonksiyonel mantığını göstermektedir ki o da herkesin uzlaşımını talep etmeye yönelik içsel eğilimi veya bu uzlaşım zaten varmış gibi davranan normatif yapısıdır. Tam da bu yüzden, güzelliğin evrenselliği nesnel veya nesnel arası değil, özneler arasıdır ve sadece öyledir. Diğer bir deyişle, biri yalnızca kendisine haz veren bir nesne için güzel diyemez, çünkü dilbilimsel analizin işaret ettiği gibi, aslında zorunlulukla ve içsel olarak normatif olan ve tüm diğer öznelerin onayını talep eden güzellik yargısının kendisidir.

Bu dil analizi ve Ginsborg’un açıklamaları bize söz konusu evrenselliğin yapısını anlamada ışık tutmaktadır, fakat bu evrenselliğin *hangi hakla* işlediği, esas dayanağının ne olduğu sorusu hala yanıtsız. Kuşkusuz, “Güzel olan evrensel olarak haz verendir.” güzelliğin evrensel olarak geçerli belirli birtakım tikeller için verilmiş bir kavram olduğu anlamına gelmez. Çünkü, daha önceki açıklamalarda belirtildiği gibi, güzellik yargıları güzel olan nesnelardan oluşan geçerli bir kümeye işaret etmez (çünkü güzellik, nesneye ait bir kavram değildir). Fakat, güzellik yargılarının *tümüyle* öznel doğasını göz önüne alacak olursak, buradaki anlamıyla evrensellik, basitçe herkesin aynı nesneyi aynı niteliksel duyguyla güzel bulması gibi bir fikri de ima edemez. Şüphesiz, güzel olanın evrenselliği “özneler arasında kurulmuş normatif bir evrensellik” olacaktır ve bu söylemin temelini üçüncü kısımda sorgulayacağız.

3- Çelişen İki Özelliği Birleştirmek: Evrensel İletilebilirlik

Güzellik yargısı, çıkar ilişkisinden tümüyle bağımsız olduğundan, özgür haz duygusu diğer her öznenin de aynı hazzı hissetmesi *gerektiği* varsayımı üzerine kuruludur. Dolayısıyla, güzel-

¹⁹ Kant’ın yine 8. bölümünde açıkladığı üzere, “Güller genelde güzeldir.” de bir güzellik yargısı değildir, fakat estetik kökenli mantıksal bir yargıdır. Estetik kökenlidir, çünkü duyumsama üzerine kuruludur ve mantıksaldır, çünkü nesneden, yani “tüm güllerden” bahseder. Ancak, güzellik yargısında “ben” *şu anda* duyumsanan *bu* nesneyi yargılar ve sadece *ben için* değil, herkes için yargılar.

²⁰ Henry E. Allison, *Kant’s Theory of Taste: A reading of the ‘Critique of Aesthetic Judgment’*, Cambridge University Press, Birinci Basım, ABD, 2001, 104 (Çeviri bana ait).

lik yargısının normatif dilini şu şekilde yorumlamayı teklif edebiliriz: Güzellik, sanki güzel olarak yargılanan nesnenin meydana getirici bir özelliğiymiş gibi davranırız ve bu yüzden güzellik yargılarını *sanki* mantıksal yargılamış gibi söyleriz. Böylece, güzellik, yargılanan nesneye ait bir özellik olmamasına ve yargının evrenselliğinin kavramlarla sağlama alınmamasına rağmen, güzellik yargıları nesnel mantık yargılarıymış gibi davranırlar ve yalancı bilgi önermelerine dönüşürler. Yine de, cevaplanması gereken iki soru vardır:

I. Güzellik yargılarının (hoşa giden üzerine söylenmiş yargılardan farklı olarak) böyle bir söyleme sahip olabildiğini ne mümkün kılar?

II. Güzelliğin evrenselliği açıkça bir özne çoğulluğunu ima eder, fakat bu özneler ne paylaşırlar?²¹

İlk sorunun cevabı *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nin 8. bölümünde saklı: “Beğeni yargısının kendisi herkesin anlaşmasını *konutlamaz* (çünkü bu ancak mantıksal olarak evrensel bir yargı *yoluyla yapılabilir, çünkü bu nedenler getirilebilir*); *yalnızca herkese bu anlaşmayı yükleyebilir* – onun açısından kavramlar yoluyla doğrulama değil ama başkalarından onay beklediği kuralın bir durumu olarak.”²²

Bu pasajın doğrudan bir okuması şöyle olmalıdır: Mantıksal evrenselliğin geçerliliği veya geçersizliği kolaylıkla kanıtlanabilir ve bu açıdan tartışma konusu değildir, çünkü kavramlar üzerine kuruludur ve yine onlar tarafından denetlenebilir. Diğer bir deyişle, mantıksal evrensellik, doğru olduğu durumda, belli bir kavram altına düşen geçerli nesnel kümesine işaret eder. İlginç bir şekilde, hoşa giden şeyler üzerine söylenen yargılar bu tür bir kümeden – tıpkı güzellik yargıları gibi- yoksundur ve – güzellik yargılarından farklı olarak- evrensel uzlaşım söylemine sahip değildir; ancak bu tür yargılar prensip olarak evrensel sayılabilecek bir uzlaşım sağlarlar: “Zevkler tartışılmaz.”. Evrensel geçerlilik söylemine doğal olarak sahip olan güzellik yargılarıysa birçok tartışmayı beraberinde getirirler. Bu yüzden, söylenen her güzellik yargısında, evrensel uzlaşım doğru olarak var sayılmamıştır veya bir postulat değildir, ama talep edilmiştir. Bu durumu, şu şekilde okumak mümkündür: Güzelliğin nesneye ait bir özellik değil de, öznenin zihinsel durumunun bir neticesi olduğunu bildiğimizden, onun hakkında her zaman tartışabileceğimizi biliriz ve onun hakkında her zaman tartışabileceğimizi, yani hemfikir olabileceğimizi bildiğimizden bu uzlaşımı talep ederiz. Eğer güzelliğin, tıpkı hoşa giden şeyler gibi, tartışmaya kapalı olduğunu düşünseydik, kendi yargımızı her diğer özneye atfedemez ve onların onayını doğal olarak bekleyip isteyemezdik. Dolayısıyla, bu talebin esas temeli şudur: Güzel olan hakkında her zaman tartışabileceğimizi ve o halde uzlaşımın, tıpkı fikir ayrılığı gibi, her zaman mantıksal olarak mümkün olduğunu bilmek. Dahası, bu talep makuldür, çünkü aslında var sayılmış olan şudur: Eğer her özne aynı zihinsel güçlere ve yetilere sahipse, bunlar, her öznedeki benzer şekilde işlemelidir²³.

Böylece, Kant her güzellik yargısında var sayılmış olanın adını koyar: evrensel ses fikri. Önceki paragraftan açık olduğu gibi, bir postulat olarak işleyen bu fikir, yargılama yetisine sahip her özneye şunu bildirir: Güzel olanı yargılarken aynı sesi paylaşırız, yani tüm güzellik yargıları aynı dille, dilin aynı (normatif) formuyla konuşur, bu sebepten yargılayan öznenin içinde bulunduğu zihinsel durum aynı zihinsel yeteneklere sahip her diğer özneye iletilebilir ve eğer iletilebilirse anlaşılabilir de. Dolayısıyla, evrensel ses fikri, öznenin sadece özne olmasından dolayı içinde bulunduğu koşulların postulatıdır esasen. Diğer bir deyişle, evrensellik söylemini mümkün

²¹ Daha açıkça, bir duyguyu mu yoksa yargılayan zihinsel durumu mu paylaşırlar? Daha ileride görünür olacağı üzere, benim cevabım ikincisidir, çünkü nesnenin yargılanması haz duygusunu önceler.

²² *YYE*, 68.

²³ Aynı yetilerin farklı öznelerde farklı şekillerde işleyebileceği fikri doğru olabilir. Bu yüzden, evrensel uzlaşım olgusal gerçeklerden değil, makul bir varsayımdan türetilmiştir. O varsayım da kişisel olan üzerine değil, öznel olan üzerine kuruludur.

kılan evrensel ses postulatı öznel evrenselliğin veya evrensel geçerliliğin temelini kurar. Zihinsel durum, öznel koşullardan dolayı evrenseldir.

Ancak, bu sesin nasıl böyle çalıştığı, hangi yolla evrensel geçerliliği kurabildiği, yani güzellik yargısında bulunan öznenin zihinsel durumunda tam olarak neyin iletildiği veya iletilebilir olduğu sorusu hala yanıtız. Kant, *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nin 9. bölümünde, güzel olan üzerine beğeni yargılarında, haz duygusunun dayanağını açıkça nesnenin yargılanması olarak belirlemiştir. Öyleyse, evrensel olarak iletilebilir olan zihinsel durumun kendisidir ve o da nesnenin yargılanmasından başka bir şey değildir. Hoşa giden hakkındaki yargılarda, duyumsamadan kaynaklanan haz duygusu yargılamanın kendisini önceler ve tam da bu yüzden bu tür yargılar evrensel olarak iletilebilir olan bir zihin durumuna yol açmazlar. Diğer bir deyişle, haz duygusunun evrensel olarak iletilebilir olmasının sebebi, zihinsel durumun öyle olmasıdır. Ve tekrar, bu zihinsel durum iletilebilirdir, çünkü öznenin özne olmasından dolayı içinde olduğu öznel koşul öyledir.

Neyin iletilebilir olduğu aydınlanmış olsa da, nasıl iletildiği henüz belirsiz. Bu son soruya, ahenkli özgür oyun argümanı ile cevap vermeye çalışacağım.

Öncelikle, *Saf Akılın Eleştirisi*'nden yola çıkarak söylenebilir ki bilen özne durumunun yargılanması, yani bilgisi hayal gücünün (duyumsamanın verilerini düzenleyen manifoldları işleten yeti) ve kavrama gücünün (kavramları işleten yeti) ortak bir çalışmasının ürünüdür. Bu durumda, kavrama gücü, duyumsamanın görülerini bilgi yargıları oluşturacak şekilde bir araya getirmek için hayal gücüne dikkatle ve kesinlikle hükmeder. Dolayısıyla, hayal gücü, kavrama gücünün kurallarıyla sınırlanır ve kontrol edilir; özgür değildir. İlginçtir ki güzel olanı yargılarken de bu iki zihinsel yetiyi kullanırız ve ikisi yine karşılıklı etkileşim içindedir, ama bu kez etkileşimleri özgürdür, yani kuralsızdır. Bu etkileşim veya oyun [*Spiel*] özgür veya kuralsızdır ve ontolojik olarak öyle olmak zorundadır, çünkü aksi takdirde, zihinsel yetilerimiz (hayal gücü ve kavrama gücü) algısal olarak mevcut olan nesnenin duyusal görüşünden doğal olarak bilgi üretme eğiliminde olurlardı. Diğer bir deyişle, kavrama gücüyle hayal gücü arasındaki etkileşimin kuralsız veya özgür olması, güzel olanın yargılanmasının gerekli bir koşuludur. Dahası, zihinsel yetilerimizin birbiriyle uyum sağladığı bu özgür etkileşimi nesnenin yargılanmasının kendisi olarak okumayı teklif ediyorum²⁴. Çünkü, Kant 9. bölümde açıkça belirtmiştir ki güzel olanın yarattığı haz duygusu bu ahenkli etkileşime bağlıdır ve bundan hemen önce de güzel olanın yarattığı haz duygusunun nesnenin yargılanmasının kendisinden kaynaklandığını söylemiştir. Yine, hoşa giden hakkındaki yargıların güzellik yargılarından tümüyle farklı olduğunu görürüz, çünkü açıkça, hoşa giden şeylerde oluşan haz duygusu sadece duyumsama kaynaklıdır: Onların durumunda, haz duygusu, nesnenin yargılanmasını önceler, zira nesnenin yargılanması ahenkli özgür bir etkileşime değil, yalnızca duyumsamaya bağlıdır. Şöyle de denebilir: Güzel olan, bu anlamda enteletektüeldir, zihinsel olanın sonucudur, çünkü zihinsel yetilerin özgür ve ahenkli etkileşimi haz duygusunun hakiki sebebidir, ancak hoşa giden yalnızca duyumsaldır ve zihinsel olana hiçbir noktada dokunmaz.

Fakat, 9. bölümün ortaya koyduğu bu fikir, yani yargılama eyleminin alınan haz duygusunu öncelemesi, Kant'ın üçüncü *Eleştiri*'nin başından beri ısrarla altını çizdiği güzellik yargısının estetik, duygu kökenli doğasına karşıt düşer gibi görünmektedir ve bu durum pek çok Kant yorumcusu tarafından açık bir çelişki olarak okunmuş, farklı şekillerde çözülmeye çalışılmıştır. Daha açık söylemek gerekirse, eğer yargılama işlemi duyguyu önceliyorsa, beğeni yargısı nasıl duygu kökenli olabilir?

Burada ele almak istediğim iki temel yaklaşım var; ikisini de genel tekliflerini ortaya koyarak özetlemeye çalışacağım. İlki, D. Crawford tarafından teklif edilen ve nesneyi yargılama eylemi

²⁴ Bu iddia biraz hızlı görünebilir, fakat ilerleyen paragraflarda geliştirilecektir.

ile beğeni yargısının kendisi arasında önemli bir ayırım yapan “iki eylem” görüşü²⁵. Crawford’ın kendi kelimeleriyle bu çözüm şöyle özetlenebilir: “[...] nesnenin yargılanması Kant’ın başka yerlerde yargının yansımaları kullanımı olarak belirttiği zihinsel aktivitedir; nesnenin formu üzerine temaşa ve derin düşünmedir [...]. Eğer yargılama eylemi başarılıysa, bu eylem zihinsel yetilerin ahengiyle sonuçlanır. Bu ahengin farkındalığı ise haz duygusunun kendisidir. Bu nedenle, güzel olandan alınan haz duygusu nesneyi yargılama eyleminin bir sonucu, onun ürünüdür.”²⁶ Crawford’un okuması, güzel olanın zihinsel statüsünü tümüyle koruması açısından oldukça başarılı, ancak “nesnenin yargılanması” ile “zihinsel yetilerin ahengi” arasında yaptığı ayırmadan dolayı metnin ilerisine geçen bir savı savunmakta. Fakat, bu zorluğu ele almadan önce “iki eylem” okumasının P. Guyer tarafından detaylandırılmış ve geliştirilmiş halini de açıklamak gerek²⁷. Guyer’in teklifi, beğeni yargısını iki ayrı düşünümsel yargının toplamı olarak düşünmek üzerine kurulu. Buna göre, ilk düşünümsel yargı, haz duygusuyla sonuçlanan kavrama gücü ile hayal gücünün özgür etkileşimi iken, ikincisi, haz duygusunun evrensel olarak geçerli olduğu yargısına sebep olan ilk yargının sonucu olarak hissedilen haz üzerine düşünme eylemi.

Ne var ki “iki eylem” çözümü birbirine bağlı iki sebepten dolayı gerçek bir çözüm ortaya koymamakta. Sorunlardan ilki, bu çözümün Kant’ın *Yargı Yetisinin Eleştirisi*’nin girişinden (bölüm IX) beri ısrarla altını çizdiği beğeni yargısının spontane doğasıyla çelişmesi. Beğeni yargısı, her zaman için *bu* nesnenin anlık yargısı olduğundan, birbirine bağlı iki farklı eylemden oluşan iki aşamalı çözüm önemli bir sorun yaratmakta. İkinci sorun ise, Kant’ın 9. bölümde, aleni şekilde, haz duygusunu önceleyen yargılama eylemiyle nesnenin güzel olduğu yargısıyla sonuçlanan yargılama eyleminin aynı eylem olduğunu söylemesidir. Bu probleme, hem Guyer “iki eylem” fikrini savunduğu aynı makalesinde hem de Ginsborg²⁸ aynı bölümü tartıştığı yazısında işaret etmiştir. Elbette, bu ikinci sorun, teklif edilen çözümün aydınlatmaya çalıştığı metinle doğrudan çelişmesi bakımından daha ciddidir.

Bu sebepten, yukarıda benim de bir ölçüye kadar savunduğum Ginsborg’un teklif ettiği “tek eylem” argümanı diğerinden daha makul görünmektedir. Bu çözüme göre, zihinsel yetilerin özgür oyunu nesneyi yargılama eylemidir ve bu da alınan hazzın ta kendisidir. Buraya kadar, çözüm, Kant’ın açıklıkla ifade etmiş olduğuyla çelişmemektedir ve metne sadıktır. Ancak, Ginsborg’un yorumunda bir nesneyi güzel olarak yargılama eylemi, kendi kendine referans veren ve yalnızca kendi evrensel geçerliliğini iddia eden tek bir eylem olarak belirmektedir ve okumanın bu noktada metnin ilerisine gittiğini düşünmekteyim. Güzellik yargısının tek eylem ilkesiyle hareket ettiği, metinden yola çıkarak açıktır, ancak yargının yalnızca kendi normatif doğası üzerine olduğu oldukça tereddütlüdür²⁹. Şöyle denebilir: Ginsborg’un okumasında, beğeni yargısı kendi normatif doğası, yani yargılayan öznenin zihinsel durumunun normatif doğası (“Herkes bu nesneyi güzel bulmalıdır.”) hakkındadır, ama o zaman beğeni yargısının “*Bu güzel.*” iddiası önemini tümüyle yitirmektedir. Diğer bir deyişle, eğer alınan haz duygusu gerçekten de beğeni yargısının kendi normatif doğasındaysa, beğeni yargıları içerikten tümüyle yoksun yargılara dönüşmektedir: Zihinsel yetilerin serbest oyunu yargılamanın kendisidir ve bu tek eylem, yargılayan her diğer öznenen benzer bir duyguyu paylaşmasını talep etmektedir. Bu sorunun altını Ginsborg da çizmiş³⁰, ama Kant’ın estetik teorisinin doğası gereği içeriği dışladığını öne sürerek bu sorunun gerçek bir kritikse bile, ancak teorinin kendisine yönelik olabileceğini, okumasında bir problem olmadığını savunmuştur.

²⁵ Donald, W., Crawford, *Kant’s Aesthetics Theory*, The University of Wisconsin Press, Birinci Basım, 1974, 69-74

²⁶ Yukarıda bahsi geçen yapıt, sayfa 73-4. Çeviri bana ait.

²⁷ Paul, Guyer, *Kant and the Claims of Taste*, Harvard University Press, Birinci Basım, ABD, 1979, 151-60

²⁸ Hannah, Ginsborg, “On the Key to Kant’s Critique of Taste”, *Pacific Philosophical Quarterly*, 72 1991, 291

²⁹ Ginsborg’un okuması bu noktada daha önce de eleştirildi. Bkz. Allison (2001, 113-5).

³⁰ Hannah, Ginsborg, “On the Key to Kant’s Critique of Taste”, *Pacific Philosophical Quarterly*, 72, 1991, 309

Burada, bu iki zıt okumanın makul bir sentezini yapmayı amaçlamaktayım. Öncelikle, Guyer'in okumasının şu açıdan hakkını vermek gerekir: Beğeni yargısı yalnızca kendi normatif doğası üzerine olamaz ve olmamalıdır. Çünkü her ne kadar Kant *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde güzel olan için açık bir içerik göstermemiş³¹, sanata dair bir tartışmayı ancak 50. bölümde açmış ve güzellik yargılarında, öznenin zihninde gelişen nesneyi yargılama eyleminin, nesnenin varlığında alınan haz duygusunu öncelediğini savunmuş olsa da beğeni yargılarının içerikten yoksun olması gerektiğini iddia etmemiştir. Elbette, tarif edilen beğeni yargısı mantıksal formu açısından sabittir ve bu form, diğer her mantıksal form gibi, içerikten bağımsız verilir, fakat bu, onun doğası gereği içerikten yoksun olması gerektiğini göstermez. Fakat öte yandan, Ginsborg'un "tek eylem" okuması yargılama eylemiyle zihinsel yetilerin özgür oyununu eş tutması bakımından oldukça güçlüdür ve bu bakımdan metnin anlamını başarıyla muhafaza etmektedir.

Şimdi, tüm bu noktalardan yola çıkarak kendi okumamı toparlamak istiyorum. İlk olarak, Kant, beğeni yargısının genel formunu ortaya koymuştur ve beğeni yargısının spontane doğası düşünüldüğünde, mantıksal olarak geçerli tek bir beğeni nesnesinden – içerikten- söz edilebilir: "bu". İkinci olarak, beğeni yargısı, birinin anında diğerine dönüştüğü iki parçadan oluşur gibi görünmektedir, fakat birbirine bağlı iki ayrı aşamadan oluştuğunu söylemek doğru olmaz. Dolayısıyla, tek eylem okuması, beğeni yargısının bütünlüklü yapısını korumak için gereklidir. Çünkü nesnenin duyumsanması, anında kavrama gücüyle hayal gücünün serbest oyunuyla, bu oyun da anında güzel olandan alınan haz duygusuyla sonuçlanır. Üçüncüsü, beğeni yargısı için, "bu", güzel olarak yargılanan nesne, gerekli bir koşuldur, ancak beğeni yargısının yeter koşulu, bunu yargılayan öznenin yargısını diğer tüm öznelerle atfeden normatif zihinsel durumun iletilebilirliği ve o zihinsel durumun normatif doğasının kendisi değildir. Dördüncü ve son olarak, daha önce de öne sürdüğüm gibi, tüm bu sebeplerden, güzel olanın evrenselliği olgusal bir gerçek olmadığı gibi, onaylanmış ve varsayılmış da değildir, bu evrensellik, her güzellik yargısında talep edilir. Diğer bir deyişle, güzel olan hakkındaki uzlaşım ampirik olarak sağlanmamıştır ve mantıksal olarak sağlanması oldukça güçtür; tam da bu güçlükten dolayı anlaşma varsayılmaz, ama evrensel iletilebilirlik [*Mittheilbarkeit*] sayesinde talep edilir. Bu yüzden, anlaşmanın kendisi değil, ihtimali, yani tartışılabilirliği evrenseldir.

Ginsborg şu bakımdan haklı görünmektedir: Beğeni yargısı kendi kendine referans verir ve kendi evrensel geçerliliğini iddia eder, ama sadece bundan ibaret değildir, çünkü aynı zamanda *bunun* güzel olduğunu da savunur. Bu noktanın oldukça önemli olduğu kanısındayım, zira evrensel iletilebilirlik fikrini, güzel olanın – mantıksal olarak- uzlaşım olmasının, yani onun üzerine tartışmanın her zaman mümkün olması olarak okumaktayım ve bunun ilk koşulu, verilen bir nesnenin güzel olarak yargılanması olmak zorunda.

Böylece, evrensel uzlaşım tezinin temelini ve işleyişini görürüz: Özgür etkileşimin ahenkli ve orantılı doğası, evrensel iletilebilirliğin gerçek temelidir. Kant, kavrama gücünün hayal gücünün üzerinde egemenlik kurmasını, etkileşimlerini özgür kılarak dışarıda bırakmıştır, ancak bu etkileşimin saçmalığa varmayacağını da ahenklerinin altını çizerek güvence almıştır. Belki, yalnızca özgür bir etkileşim şahsi yargılar üretebilirdi, ancak bu etkileşim tam da bu ihtimalden dolayı hem özgür hem de ahenklidir ve dolayısıyla aynı zihinsel yetilere sahip olan her diğer özneye iletilebilir. Daha açıkça, algısal olarak mevcut bir nesne karşısında, yargılayan her özne, niteliksel olarak tümüyle aynı duyguya sahip değildir belki, ama öyle olmasına gerek de yoktur, çünkü yargılayan her özne başka bir öznenin hangi şekilde, ne hakla ve niçin o nesneyi öyle yargıladığını anlayabilir ve dahası bunun üzerine diğer özneye tartışabilir. Netice itibarıyla, güzellik yargılarımıza evrensel geçerlilik atfederiz ve bu uzlaşımı talep ederiz, çünkü haklı olarak

³¹ Yargı Yetisinin Eleştirisi'nde sanatsal güzelliğe pek yer verilmemiştir, ama doğal güzellik örneklerine rastlanabilir.

inanırız ki aynı zihinsel yetilere sahip olan ve bu nesneyi yargılayan her diğer özneye de benzer bir uyumlu, orantılı etkileşim işlemeli. Fakat Kant'ın teorisinin esas inceliği şuradadır: Evrensel uzlaşımın mantıksal bir güçlük, hatta imkansızlık olduğu açıktır (aynı nesneyi yargılayan her özne niteliksel olarak tümüyle aynı duyguya kapılamaz) ve bu yüzden uzlaşımın kendisinin değil, sesinin veya dilinin öyle olduğu varsayılmış, uzlaşım ise talep edilmiştir. Dolayısıyla, aslında evrensel olarak paylaştığımız, herkes için zorunlulukla aynı olan, öznenin sadece özne olmasından dolayı içinde olduğu öznel koşuldur. Çünkü her özne, nesneyi zihinsel yetilerinin orantılı oyunuyla yargılar ve bu yetiler herkeste bulunduğundan ve herkeste, aynı biçimde çalışmasa bile, ahenkle çalıştığından yargılayan öznenin zihinsel durumu diğer her özneye iletilebilir.

Sonuçta, denebilir ki herkes için aynı olan öznel koşul (evrensel ses postulatı ile zihinsel yetilerin ahenkli özgür oyunu) mantıksal olmayan güzellik yargılarının öznel evrenselliğini güvence altına alır. Güzellik yargılarımıza evrensel geçerlilik atfetmemizin sebebi, yargılamanın kendisinin veya ahenkli özgür etkileşimin, güzel olandan alınan haz duygusunun kaynağında olmasıdır. Aksine, şahsi duyumsamalar üzerine kurulu, hoşya giden nesnelere hakkında söylenen yargılar böyle bir evrensellik söylemine doğal olarak sahip değildir ve olamazlar, çünkü bu yargılarda haz duygusu, yargılamanın kendisini önceler. Dolayısıyla, hoşya giden şeylerin sebep olduğu haz duygusu özgür değildir; sadece ve tümüyle hoşya giden nesnenin varlığına yönelik şahsi bir eğilimin sonucudur. Güzel olandan alınan haz ise güzel bulunan nesnenin yargılanmasının evrensel olarak paylaşılabilir olmasından kaynaklanır. Diğer bir deyişle, güzel olandan alınan haz, herkesin uzlaşımını talep eden zihinsel durumun evrensel olarak iletilebilir doğasıdadır. Buradan hareketle, Kant'ın tezi şöyle okunabilir: Güzellik yargılarının evrenselliği kişiden kişiye değişebilecek niteliksel duygular üzerine değil, zihinsel durumun iletilebilirliği üzerine kuruludur; çünkü güzel olandan alınan haz niteliksel duyguların değil, yargılamanın kendisinin, zihinsel yetilerin uyumlu ve özgür etkileşiminin sonucudur.

Kaynakça

ALLISON, Henry E. *Kant's Theory of Taste: A reading of the 'Critique of Aesthetic Judgment'*, Birinci Basım. ABD: Cambridge University Press. 2001.

CASSIRER, Heinz, W. *A commentary on Kant's Critique of Judgment*, Birinci Basım. London: Methuen and Co. Ltd. 1974.

CRAWFORD, Donald, W. *Kant's Aesthetic Theory*, The University of Wisconsin Press. Birinci Basım, İngiltere. 1974.

GINSBORG, Hannah. 10.12.2016. "On the Key to Kant's Critique of Taste", *Pacific Philosophical Quarterly*, 72, 1991, https://philosophy.berkeley.edu/file/830/ginsborg1991_On_the_Key.pdf.

GINSBORG, Hannah. "Thinking the Particular as contained under the Universal". *Aesthetics and Cognition in Kant's Critical Philosophy* (R. Kukla). Birinci Basım, ABD: Cambridge University Press. 2006.

GUYER, Paul. *Kant and the Claims of Taste*. Birinci Basım, ABD: Harvard University Press. 1979.

KANT, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. Birinci Basım. ABD: Cambridge University Press. 2000.

KANT, Immanuel. *Critique of the Power of Judgment*. Birinci Basım. ABD: Cambridge University Press. 2000.

KANT, Immanuel. *Yargı Yetisinin Eleştirisi*. İkinci Basım. Türkiye: İdea Yayınevi: 2011.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Yedinci Basım. İstanbul: Metis Yayınevi. 2013.

